

Døde med skøde

Bidrag til epitafiets foranderlige form og funktion

Af Carsten Bach-Nielsen

Epitafier er type af gravminde, der har sin storhedsperiode i mellem reformationen og slutningen af 1700-tallet. Tilsyneladende er epitafier ikke altid blot markeringer af grave eller skrevne lovtaler over de døde. Epitafier kan anskues som en del af en donationskultur, der kan manifestere sig på flere måder: enten ved at et kirkemøbel fremstilles med epitafiefunktion eller ved, at epitafier benyttes som en slags offentligt synlige, retsgyldige dokumenter. De kan henvise til eksistensen af stiftede gaver og ydelser. I den sidste del af epitafiets historie er det den ædle følelse, det almene sociale sindelag, der fremhæves. Epitafiets private karakter opløses til fordel for almennytten.

Epitafier indtog i løbet af 1600-tallet kirkerummene på en måde, der endnu i dag kan virke overvældende. Epitafiet har i den adelige og borgerlige kultur haft en så central betydning, at flere kirker omkring 1800 i den grad var opfyldte af gravminder, at man måtte rydde op og bortauktionere nogle af dem. Epitafiet opfattedes da som en fortidig mindestrategi i forhold til afdøde enkeltpersoner og slægter. Oplysningens og romantikkens kristendomsforståelse nedtonede for det første betydningen af den paternalistiske familiemodel og den standslære, som den byggede på, for det andet den traditionelle paulinske frelseslære, der havde været enerådende i kølvandet på reformationen. En tro på almene forestillinger om dyd og udødelighed flyttede opmærksomheden fra det, den ældre tids epitafier oftest fremviste: standsbevidsthed og luthersk kaldsbevidsthed, der var parret med en fundamental tro på Skriftens forjættelser om en opstandelse. Efter 1800 flyttede begravelserne så endelig – blandt andet af moderne hygiejniske hensyn – ud af kirkerne, til de kirkegårde, hvor naturen i en vis grad kunne virke standsnivellerende, omend de riges og indflydelsesriges udendørs gravmonumenter stadig lå en eller flere kunstneriske og økonomiske klasser over menigmands minde.

Her skal det dreje sig om de former og funktioner, epitafierne på kirkernes mure har haft i århundrederne efter reformationen.

Epitafiet i den lutherske kirke og kultur har en lang historie, der her skal gøres så kort som muligt. Epitafiet er i sin urform et dokument

Fig. 1. Tved Kirke. Predellafelt med stifterindskrift på altertavlen, 1594, foto: CBN.

eller plakat, der oplyser om, at der findes en grav i en bestemt afstand af selve den ophængte meddelelse.¹ Ofte med oplysning om, at graven er betalt. Altså et skøde. Så vil der ikke kunne anlægges andre grave netop på det sted. Meddelelsen vil naturligt rumme navnet på den afdøde – og også gerne udtrykke et kristent håb om den dødes gladelige opstandelse. Fra denne urform udvikler epitafiet sig i former, hvis antal er legio. Det kan fra den blotte nævnelse af de døde navne udvikle sig til gruppeportrætter af de døde som stiftere, af hele familier opstillet til moralsk eksempel med levende og døde børn. Familiebilledet kan være placeret i fælles billedrum med – eller kun let adskilt fra – bibelske historier og scenerier. Bag familierne knælende i inderlig bøn – og dog med en betydelig selvbevidsthed – mødes motiver som kobberslangen i ørkenen, scener fra passionshistorien, Lazarus' opvækkelse, Ezekiels vision af de tørre ben, der bliver levende, eller simpelt hen scener med den dobbelte udgang – vejen til himmel eller helvede.

Epitafieportrætterne udvikler sig fortsat frem mod rene borgerlige familieportrætter op gennem 1600-tallet. Der er dog talrige andre muligheder i epitafiekunsten. Der kan udspille sig større allegoriske scener med dyder, død, det gode ry og verdens avind. Barokkens ordkunst kan

1. Et sådant håndskrevet epitafium fra 1512 er ophængt i Roskilde Domkirke, se *Danmarks Kirker*, Københavns Amt, s. 721-722; Carsten Bach-Nielsen: "Mixed Media. The Use of Popular Prints in Scandinavia Church Decoration", *Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5 - 7 October 2000*, red. Nils-Arvid Bringéus & Sten Åke Nilsson, Stockholm 2001, s. 367-368. Om det middelalderlige epitafium i dansk sammenhæng se Birgitte Bøggild Johannsen: "Epigraphik im dänischen Inventar *Danmarks Kirker*: Paradigmen, Potentiale und Perspektiven. Mit einem Exkurs über das frühe neulatinische Epitaph in Dänemark", *Traditionen, Zäsuren, Umbrüche. Inschriften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit im historischen Kontext. Beiträge zur 11. Internationalen Fachtagung für Epigraphik vom 9. bis 12. Mai 2007 in Greifswald*, udg. Christine Magin m. fl., Wiesbaden 2008, s. 349-367.

på tavler og flagrende klæder, ruller og bånd male og afsløre hele billeder af de afdøde og deres mere eller mindre hæderværdige liv uden at vise dem som egentlige portrætter.²

Er den oprindelige hensigt med epitafierne og de grundformer, de siden antager, uforanderlige, og er det muligt at tænke sig epitafier udformet på anden måde end en stiliseret eller udviklet plakat? Kan man forestille sig, at epitafier har flere funktioner end blot at markere en grav og ære en afdød? Hvornår er der tale om en legattavle, hvornår om en takketavle eller -genstand?³ Hvilke kombinationer er mulige, og hvilke er reelt forekommende? Det vil blive diskuteret i de følgende afsnit.

Epitafier og kirkemøbler

Den grundlæggende artikel om adelens stiftede kirkemøbler med epitafiefunktion på dansk område er skrevet af kunsthistorikeren Eva de la Fuente Pedersen i 1998.⁴ Hun definerer her, hvad der efter hendes mening skal til, for at et kirkemøbel, et inventarstykke som alter, prædikestol eller stolestade, kan kaldes et epitafium. Desuden afgrænser hun fænomenet til at være en strategi anvendt af den danske adelselite, særligt Rosenkrantzterne, og hun fokuserer på fænomenets blomstrings-tid fra slutningen af 1500-tallet frem til miden af 1600-tallet.

Fuente Pedersen gør opmærksom på, at netop denne gruppe af kunstværker kan have været betydeligt større. At omdanne eller skabe et inventarstykke med så klart ejerskab, kan nemlig have virket provokerende på senere kirkeejere eller -patroner, der måske helst har villet neddæmpe fortidens ejere, deres ambition og deres næsten fysiske tilstedeværelse i kirkerummet. Derfor kan meget være fjernet, overmalet eller omdannet.

Epitafiet er en begravelsesmarkering, der hos Fuente Pedersen hovedsageligt betragtes i den efterreformatoriske periode. Hun gør opmærksom på, at man ikke nødvendigvis i samtiden forudsatte, at grav og epitafium var sammenhørende.⁵ Man kunne godt være begravet ét

2. Birgitte Bøggild Johannsen & Hugo Johannsen: *Ny dansk kunsthistorie*, bd. 2, København 1993, s. 198-213; Karin Kryger: *Allegori og borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820*, København 1985, s. 12-19.

3. Peder Gillgren: *Gåva och själ. Epitafiemaleriet under Stormaktstiden*, Uppsala 1995.

4. Eva de la Fuente Pedersen: "Kirkemøbler med epitafiefunktion. Om den adelige elites donationer i Danmark 1560-1660", *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*, red. Ingaliil Pegelow, Stockholm 1998, s. 313-334.

5. Carl C. Christensen: "The Significance of the Epitaph Monument for Early Lutheran Ecclesiastical Art", *The Social History of the Reformation*, red. Lawrence P. Buck & Jonathan W. Zophy, Columbus 1972, s. 297-316.

sted, men have sit epitafium et andet. Dog vælger hun ud fra den principielle artikel om "Epitaphaltar" i *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* en smallere og i hendes ærinde mere brugbar definition. Her defineres egentlige epitafiealtre som altertavler med mindeindskrifter for en person og/eller den nærmeste familie, hvortil der hører en begravelse. Der kan være stifterbilleder på alteret, men det er ikke en nødvendighed. Det er her tilstedeværelsen af en begravelse, der er afgørende – i forhold til det, man kunne kalde en votivaltertavle. En votivtavle kan være givet af enhver, uanset hvor denne har levet, er død eller begravet. Fuente Pedersen vælger sig nærhedsprincippet som afgørende for, om et kirkemøbel kan være epitafium. Man bør efter min mening således indskrænke dette nærhedsprincip til at gælde det kirkerum, hvor gravmarkeringen findes – og præcisere, at møblet eller genstanden klart skal tilkendegive, at det er sat som gravmarkering.

En af de tidligste epitafiealtertavler findes i Vinderslev Kirke (Viborg A., Lysgård H.), hvor Karin Krabbe i 1564 stiftede et alter, der er omkranset af adelsvåben og som bærer et billede af stifterinden selv, hendes mand og børn under en domsscene; dertil en indskrift med bøn til Gud. Den er nu flyttet til korets nordvæg. Fuente Pedersen gør rede for, hvordan altertavlen har virket på sin oprindelige plads. Else Krabbe lod hele koret omkring den udmale med kalkmalerier som en mægtig løvhytte med adelsvåben og endda en kortspillende adelskvinde. Hermed omdannede hun de facto hele sognekirkens kor til en adelsbegravelse.

Eva de la Fuente Pedersens observationer og eksempler medvirker til at skabe et billede af en særlig begravelses- og mindekultur i renæssancens Danmark – og særligt i de højeste sociale lag.⁶ Fuente Pedersen fuldendte billedet af dette kompleks ved siden at publicere en artikel, der fokuserer på borgerlige stiftelser af kirkemøbler med epitafiekarakter.⁷ Denne har hovedvægten på udviklingen i 1600-tallet. Med udgangspunkt i og inspireret af Fuente Pedersen, skal jeg her tilføje et markant eksempel fra renæssancens adelskultur, men også med et andet materiale søge at vise, hvorledes strategien med stiftelse

6. For Tysklands vedkommende er adelseliternes stiftelser og gravmonumenter afhandlet i Kilian Heck: *Genealogie als Monument und Argument. Der Beitrag dynastischer Wapen zur politischen Raumbildung der Neuzeit*, München & Berlin 2002. De borgerlige og adelige markeringer i Nederlandenes protestantiske kirkerum findes beskrevet i C.A. van Swigchem, T. Brower & W. van Os: *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Zeist 1984, s. 136-137; 266-267; 292-295.

7. Eva de la Fuente Pedersen: "Frömmigkeitsideal und protestantische Ethik. Zur Stiftung von Epitaphkanzeln und anderen kirchlichen Holzschnitzereien mit Epitaphfunktion durch dänische Bürger in 17. und im frühen 18. Jahrhundert", *Konsthistorisk Tidskrift*, LXVIII, Hæfte 3, 1999, s. 155-178.

Fig. 2. Tved Kirke. Korhvælv med kalkmaleri, efter 1567, foto: CBN.

af inventar med epitafiekarakter langsomt forskyder sig til andre kredse i nye tider. Der danner sig hermed en antydning af nedsivning, af at de lavere klasser kopierer elitens nu forladte måder at markere sig på. Om der blot er tale om ”gesunkenes Kulturgut” kan så diskuteres, for man må overveje, om der er tale om en ukritisk overtagelse, eller om der faktisk er en fornyelse – eller andre forskelle, der er signifikante for nye tider og nye klasser? Endelig vil jeg søge at diagnosticere den udvikling, der ligger efter ca. 1700, og som synes præget af såvel en ny holdning til mediet som til hele den teologiske konception, der tidligere lå bag gavegivningen.

For at problematisere det af Fuente Pedersen valgte kriterium for epitafiealtere – i Christensens favør – skal der gives et eksempel på en stifter af et epitafiealter, der fandt sin grav i en helt anden kirke, end hvor han egentlig skulle have ligget.

Adel og præster på Mols

I Tved Kirke (Randers A., Mols H.) findes en altertavlestiftelse fra 1594. Det er en renæssancetavle med jonisk søjleorden, små vinger og topstykke. Altertavlen er nystaffet i 1800-tallet med undtagelse af predellafeltet. (Fig. 1) Her læses følgende indskrift mellem Sandbergs og Krabbes våbenskjolde:

Anno: 1·5·9·4: Lod Erllig oc Velbürdi: M·Anders Sandberge tilliege:
 hans fru·E·v·b·fru Giertud Krabe till Vedø lod sig giøre oc giffuet en
 Thaffle til thuede Kiercke-oc Gudz Ære for hindes·S·hossbund oc børne
 Liger Bigraffuer her Till Stiede Gud vnde oss saa her at Leffue
 att Vi Kunde Beside Thend Euige Glede: Ammen

Det noget knirkende sprog lader os ane, at det er fru Gertrud Krabbe til herregården Vedø på Midtdjurs, der er den egentlige stifterinde af alteret. Det henviser til en begravelse i kirken, nemlig over hendes mand, landsdommer Anders Christensen Sandbjerg til Kvelstrup, Isgård, Løjstrup og Vedø, der døde i 1567, mens fruhen overlevede ham med 35 år indtil 1602.⁸

At indskriftens ord "her til stede" sigter til korrummet, underbygges ved, at alteret ikke udgør hele begravelsesmarkeringen; det spiller som i Vinderslev sammen med en kalkudmaling i korets hvælv. I korhvælvets østkappe ses nemlig Anders Sandberg og datteren jomfru Anne Sandbjerg – gengivet som forholdsmæssigt lille i forhold til Anders Sandbjerg – med deres fædrene, Sandbergs, våben. (Fig. 2) De to er vist som oranter foran et stort krucifiks. Anders Sandberg udtaler: "Domini Memento mori". Scenen foregår ude i naturen på den bare mark.⁹ Over for de bedende ses en mægtig malet, tom indskriftstavle illusionistisk ophængt med en krog på hvælvet. Den er af samme type som de malede indskriftstavler i Tøstrup Kirke på Midtdjursland ikke langt fra Vedø.¹⁰ Det må forholde sig sådan – også ud fra den uklare predella-indskrift – at alteret er en komplettering af det kalkmalede kor- og apsisparti, som dermed udvides til også at være gravkor for Giertrud Krabbe foruden for hendes ægtemand og datter.

Hele koret i Tved Kirke er omdannet til en adelsbegravelse, om end den almindelige sognemenighed jo ved gudstjenesten har benyttet det alter, der samtidig er et epitafium for hr. Anders Sandberg og fru Krabbe med samt deres børn. Alteret har således multifunktionalitet. Det er en nyttig donation til menigheden og en monumental gravmarkering for giveren. Hvad der så kan undre, er, at Anders Sandbjerg og Giertrud Krabbe samt deres datter Jomfru Ane har en gravsten på 199x118 cm i

8. *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., red. Aage Rousell, bd. 14, København 1967, s. 292-293, 298.

9. Der er en slående lighed med maleriet af den knælende Otte Krumpen foran et krucifiks med våbenskjolde i det fri fra 1562, Frederiksborgmuseet, inv. 940; gengivet i Thomas Høvsgaard: *Spøttrup – en borg til hver en tid*, Skive 2004, s.16.

10. Henrik Græbe: "Tøstrup Kirke, Djurs Nørre herred. En kalkmaleriudsmykning fra 1582", *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn*, Herning 1990, s. 83-94.

Koed Kirke (Randers A, Sønderhald H.). Herpå ses to figurer: en kriger og en enke samt en lille pige. Anders Sandbjerg angives til at være død i 1567, mens fruens dødsår med største forsigtighed kun er forudgrebet med et 1-tal og plads til yderligere tre cifre.¹¹ Her kunne der således være tale om en gravsten uden grav, altså blot en markering i Koed Kirke, der lå under godset Vedø.¹² Imidlertid fandtes ejerparrets kister tidligere i kirkens tårnrum. De er siden begravet på kirkegården i Koed.¹³

Hermed står vi over for et ægtepar med to gravmarkeringer. Hele arrangementet i Tved kirke synes ikke at dække over en reel familie-begravelse. Der er skabt en illusion, foretaget en symbolsk invasion af den adelige elite i sognekirken. Hensigten har givetvis været en begravelse under alteret, men en mulighed er, at der er truffet andre beslutninger om Giertrud Krabbes sidste hvilested mellem hendes donation til Tved Kirke i 1594 og hendes død i 1602. Så meget ved vi, at kong Frederik II den 3. april 1576 skred ind med en bestemmelse, der skulle forhindre, at adelige inddrog kirkernes kor til private begravelser. Især med grave, der var ”ophævede”, altså ikke blot flade sten i gulvet. Bisper og provster blev sat til at varetage dette forbud, hvis overtrædelse takseredes med en bøde på 1000 rigsdaler til det nærmest liggende hospital.¹⁴ Forbuddet forlængede den traditionelle gravstens levetid, indtil epitafiet som gravmarkering blev enerådende.¹⁵ I modsætning til situationen i Sverige, hvor adelen i stormagtstiden indrettede deres prangende begravelser i kirkernes kor, måtte den danske adel finde nye og i begyndelsen mere beskedne måder at indrette sig på.¹⁶ Fru Giertrud Krabbe kan altså af det gejstlige tilsyn være blevet tvunget til

11. Chr. Axel Jensen: *Danske adelige gravsten fra sengotikkens og renæssancens tid*, bd. 2, København 1953, nr. 661, s. 270.

12. Marie-Louise Jørgensen: ”Markering eller selvpromovering”, *Lolland-Falsters Stift 1803-2003. Tolv essays og opsatser om kirkelige kunstsager i Smålandene samt fem tegninger af Bendt Thoft Nielsen*, Nykøbing F. 2004, s. 99-110.

13. Trap: *Danmark*, 5. udg. bd. 18, Randers Amt, s. 881.

14. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, bd. 2, København 1886, s. 258-263.

15. Bøggild Johannsen & Johannsen 1993, s. 84-85 og Troels-Lund: *Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 4. udgave, bd. 14, ”Livsafslutning”, s. 275-277.

16. Mårten Liljegren: *Stormagtstidens gravkor*, Stockholm 1947; Göran Lindahl: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariske Serien, 21), Stockholm 1969, s. 94-125. Ca. 150 år senere indrettede fru Elisabeth Rosenkrantz til Møllerup († 1721) dog et gravkor for sig selv og sine to mænd, Knud Gyldenstierne († 1682) og Joachim Schack († 1700) i Feldballe Kirke (Randers A., Djurs Sønder H.). Det ligger imidlertid med sine epitafier bag alteret og er skilt fra menighedens del af korrummet ved et tralværk med døre og våbenskjolde, der er opsat mellem murene og alteret – faktisk en hel væg, hvilket tilfører alteret en karakter af epitafiealter.

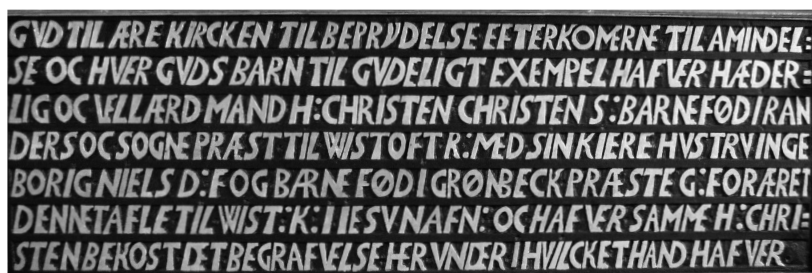

Fig. 3. Vistoft Kirke. Predellafelt med stifterindskrift på altertavlen, mellem 1666 og 1679, foto CBN.

at omdisponere fra begravelse i Tved Kirkes kor til et mere beskedent sted i Koed Kirke. Resultatet er så, at der er særdeles langt mellem epitafielignende kirkemøbel og korudsmykning – og selve den begravelse, der findes i en helt anden kirke. Adskillelse af grav fra gravkor og kirkemøbel med epitafiefunktion kan som sagt være tilfældig, og dette eksempel kan støtte Troels-Lunds påvisning af, at adelen uden de store problemer kunne skille disse dele ad, ja at antallet af markerede begravelser blot øgede den dodes prestige.¹⁷

Helt paradigmatiske er da også det næste eksempel, nemlig Vistoft Kirke (Randers A., Mols H.), der er nabokirke til Tved. Her fik kirken i 1666 en altertavle, hvis mester synes at være lokal. Den er stærkt restaureret, men størstedelen af det træskårne predellafelt er på sin oprindelige plads (Fig. 3). Her læses:

GVD TIL ÆRE KIRCKEN TIL BEPRYDELSE EFTERKOMERNE TIL AMINDEL=
SE OC HVER GUDS BARN TIL GVDELIGT EKSEMPEL HAFVER HÆDER=
LIG OC VELLÆRD MAND H: CHRISTEN CHRISTEN S: BARNEFØD I RAN
DERS OC SOGNE PRÆST TIL WISTOFT R: MED SIN KIERE HVSTRV INGE
BORIG NIELS D: FOG BARNE FØD I GRØNBECK PRÆSTEG: FORÆRET
DENNE TAFLE TIL WIST: K: I IESV NAFN: OC HAFVER SAMME H: CHRIS=
STEN BEKOST DET BEGRAFVELSE HER VNDER I HVIKET HAN HAFVER

Indskriften er altså afbrudt, men så meget lærer vi da af den, at stifteren her ikke er adelig, men sognepræst – og han må antages at ligge begravet under altertavlen sammen med sin hustru.¹⁸ Sognepræsten på Mols kan velsagtens have fået denne ekstravagante ide ved at skele til nabokirken i Tved, hvor der jo længe havde været et epitafiealter.

17. Troels-Lund: "Livsafslutning" s. 268-272.

18. Christen Christensen Bagger døde i 1679.

Mulighed må der have været, da der var få godser på Mols med et residerende herskab, og der var rigeligt med sognekirker. Sognepræsten er ikke kommet nogen adelig på tværs. Han optræder som donator i stil med adelen. Måske kan det ses som en ny klasses indtog efter adelsvældens ophør efter enevældens indførelse i 1660. Studerer man epitafier på et begrænset område som Østjylland og Djursland, er det slående, hvilke familiemæssige netværk indenfor præsteslægterne, de dokumenterer. Præsterne viser deres stolthed og klassebevidsthed ved at oplyse, hvilke præstegårde, de og deres hustruer er født i – og hvilke, deres sønner og døtre er endt i. Indskriften her er ingen undtagelse. Man kan sige, at altertavlen i Vistoft er et fuldgældigt eksempel på et epitafiealter: kirkemøbel og gravmarkering over de døde begravelse i kirkens kor.

I 1702 ændredes og nystafferedes altertavlen i Tapdrup Kirke (Nørlyng H., Viborg A.) på foranledning af landsdommer og justitsråd Hans Lange til Asmild Kloster og dennes frue, Charlotte Amalia Gyldensparre. Dette meddeles i indskriften på bagsiden af den søndre fløj af altertavlen, hvor der også står, at landsdommer Langes første kone, Mette Mariche Broberg, døde i august 1699, hvorefter hun ”er heri Begravelsen nedsatt”. På den nordre altertavlefløjs bagside læses imidlertid tavlens hidtidige historie, nemlig at den er givet til kirken i 1613 af fru Berte Kaas til Skovsgård, der med sin mand Herman Kaas ”ligger begravet i denne Begravelse”. Det gør også admiral Corfitz Ulfeldt, der døde i slaget på Kolberger Heide i 1644, hvor Christian IV ifølge indskriften mistede sit øje.¹⁹ Også hans frue ligger her i begravelsen under koret. Om end indskriften således er sekundær, er der helt klart tale om en altertavle med epitafiefunktion. Når fløjene lukkes, er det, man ser, gravskrifterne over de døde, der frem til 1996 lå under korgulvet. På predellaen og i topstykket er de adelige våben imidlertid selv i lukket tilstand synlige. Der er ingen anden gravmarkering for de omtalte døde i kirkerummet.

Mellem adel og borger

Altertavlen i Tapdrup med dens to begravelsesmarkeringer markerer med al tydelighed fremkomsten af en stand, der vandt magt og kom til syne under enevælden, nemlig embedsstanden, der gerne overtog den tidligere, mere magtfulde, adels mindestrategier. Landsdommeren vælger således at dele grav med den adelige søhelt fra Christian IV's tid. I købstadskirkerne møder man siden 1700 grave for de nye assessorer,

19. Paul G. Ørberg: ”Vej højen mast”, *Skalk* 1998, nr. 6, s. 12-17.

Fig. 4. Mariager Kirke. Landsdommer Matthias Thestrups og frues tavle som bevis for tilskødet jord, for donation af døbefont samt for retmæssig indretning af gravhvelving, efter 1752, foto CBN.

rektorer, officerer og allehånde råder. De synes at have villet tilkæmpe sig de mest attraktive pladser i kirkerne, for så vidt de ikke allerede var optagne af andre – katolske og lutherske gejstlige eller adelige, hvis privilegium det hidtil havde været at hvile i kirkens kor.

I 1685 betalte borgmesterdatteren Maren Nielsdatter for sine forældres gravsted i Sankt Mortens Kirke i Randers ved at skænke kirken et prægtigt korgitter af messing. Omstændighederne beskrives nøje i gitterets indskrift, hvori det hedder, at det er sat til forfædrenes minde og til efterkommernes eksempel. Det hedder også, at magistraten i forseglet og underskrevet brev til gengæld for denne gave har bevilget forældrene og sig selv et lejersted i kirken, at dette til evig tid skal forblive uberørt, ligesom ligene ikke må opgraves hverken af egne eller fremmede. Giveren gør altså opmærksom på en aftale, der er indgået med og dokumenteret sammen med magistraten i byen.²⁰

Et noget senere eksempel på et kirkemøbel med epitafiefunktion findes i forbindelse med en døbefont i Mariager Kirke. Den vidner om flere ting på samme tid (Fig. 4). Læs blot denne indskriftstavle:

20. Liturgisk set hører korgitre og skriftemålspraksis uløseligt sammen i 1600-tallets ortodoksi, hvorfor der her er tale om en for menigheden og for gudstjenestens gennemførelse nyttig installation. *St. Mortens Kirke i Randers 1494-1994* (Randers Amts Historiske Samfunds Skriftserie, nr. 5), Randers 1994, s. 101.

Micha Cap. 6. v.8. Hvad Esker Herren af
dig uden at gjøre Ret, og elske Miskun-
hed og at Vandre med din Gud ~

Psalm: 73.v. 23.24. Herre du holt
ved min højre haand, Du lede mig ved
dit Raad, og annammer mig til Ære ~

Den her under Daaben murede Begravelse
tilhører

Kongl: Mayts Etatz Raad, Justitz Raad og Lands Dommer

MATTHIAS de THESTRUP

til Mariager Closter

og hans Frue

CICILIA MARIA WERK=MESTER

og deris Arvinger

Alt til nogen Vederlag for den Bekostning, han har gjort paa denne Daabstød, og dens
Fundt, af ny at lade forfærdige, da han og til Begravelsens Vedligeholdelse har givet
Een Eng beliggende norden for Mariager Klosters Bygning. Da med alt skal forhol
des efter den der om d. 26 Aug: 1751 forfattede, og d 5 Aug: samt 8 Sept: 1752 Approbere
de Fundatz som tilføris Mariager Kirke-bog, tillige med Skiødet paa Begravelsen, og
Skiødet paa Engen, hvor af aarlig indtægt nu er 5 Rixd:, og herefter 6 Rixd:

Tavlen er opsat på kirkens mur i den vestre ende, men sidder ikke nødvendigvis lige der, hvor Thestrup indrettede det nye dåbssted. Alle tavler er formodentligt flyttet noget rundt, da Anders Kruse i 1788-89 byggede kirken helt om. Den omtalte "Fundt" er en trædøbefont, der erstattede den romanske døbefont, som var overført fra byens sognekirke til klosterkirken. Man frygtede nemlig, at Thestrups gravhvælving ikke kunne bære den tunge, gamle granitfont. I 1890'erne erstattedes den af en sandstensfont tegnet af J.B. Løffler. Den står foran alteret. Døbefonten i barok form fremtræder i dag gråmalet uden udsmykninger. Det forhindrer den ikke i at have båret en slægtsmarkering tidligere. Thestrup donerede ikke noget dåbsfad, idet der allerede eksisterede et, der var skænket i 1637, og hvis vedligeholdelse allerede var del af rektor Hassings stiftelse fra 1734.²¹ I det nævnte tilfælde har vi et kirkemøbel, nemlig en døbefont, der er nært forbundet med et skøde på jord, hvis afkast betaler for opretholdelsen af en grav, hvilket er nævnt på en tavle i en vis afstand fra fonten.

Det er klart, at vi nu ser en helt ny tids potentater, købmænd, borgmestre og embedsfolk, erobre og tilegne sig de gamle begravelsesstrategier. Det er stadig af betydning at have givet en inventargenstand til kirken og at blive begravet i tilknytning til den. Der er eksempler på, at fonte allerede i middelalderen kan have været gaver, men der er ikke noget entydigt eksempel på, at en døbefont således skulle være tildelt

21. *Mariager Kirke og Kloster 1481-1981. Træk af den hellige Birgittas livshistorie. Kirkens og klosterlivets indretning og funktion. Beskrivelse af Mariager Kirkes inventar*, Mariager 1981, s. 28-29.

karakter af epitafium.²² Havde rationalet bag at lade sig begrave nær alteret i førreformatork tid været at knytte til ved helgengravens hellighed og den opstandelsesvished, der knyttede sig til den, må man sige, at det gradvist blev udtyndet i de første århundreder efter reformationen. I Mariager lå dåbsstedet og Thestrups begravelse i den diametralt modsatte ende af alteret. Det kan give et praj om, hvilken symbolsk vægt man nu lægger på andre møbler af central, funktionel betydning for det lutherske kirkerum: fonte, stolestader og prædikestole – og endda korgitre.²³ Det er ikke nødvendigvis en placering lige op ad alteret, der er essentiel på længere sigt. Det er snarere en synlighed i menighedens rum generelt – og specielt ved dåb, prædiken og skriftemål.²⁴ Lysekroner ligger på kanten af, hvad vi ville kalde kirkemøbler, men de optræder i mange kirker som bevidst stiftede gravmarkeringer – eller som ophængte i forbindelse med og refererende til begravelser.

Eva de la Fuente Pedersen giver en række eksempler på adeligt stiftede prædikestole, der har fungeret som epitafier. I to sjællandske tilfælde, Magleby og Fakse, er prædikestolene sat i en vis afstand fra de gravkapeller, de viser hen til. Et sådant arrangement giver sig selv, idet prædikestolene ikke kunne placeres inde i selve gravkapellerne. Også den tidligere prædikestol i Odense Domkirke havde epitafiekarakter.²⁵ Borgeligt stiftede prædikestole påviser Fuente Pedersen mange af i købstæderne.²⁶ Ved at bruge et kirkemøbel på denne måde opnåede giveren en optimal markering af slægtens tilstedeværelse i kirkerummet. Med stolestader i kirken blev menighedens blik fikseret på prædikestolen med dens skriftlige og billedlige meddelelser.

Så til søs

Forskellen på det rent votivmæssige i og epitafiekarakteren af et stiftet kirkemøbel er nævnt, men hvad nu, hvis man stod i den situation, der ikke var usædvanlig i en søfartsnation, at en kaptajn, skipper eller reder

22. Marie-Louise Jørgensen 2004, s. 104-105.

23. Fuente Pedersen 1999, s. 160-168.

24. I Nederlandene findes der ikke kirkemøbler med epitafiefunktion, men til gengæld fastholdtes siden 1500-tallet blandt de calvinistiske såvel som blandt katolikkerne stærke ønsker om begravelse i kirkens kor eller i kirkerummets liturgiske brændpunkt, det såkaldte dooptuin, dåbsindelukket, der omgiver prædikestolen, se Judith Pollmann: "The cleansing of the temple. Church space and its meanings in the Dutch Republic", *Religious Ceremonials and Images: Power and social meaning (1400-1750)*, red. José Pedro Paiva, Coimbra 2002, s. 177-189, spec. s. 183.

25. Birgitte Bøggild Johannsen: "Hvorledes Odense domkirkes prædikestol blev til tre", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994, s. 98-113.

26. Fuente Pedersen 1999, s. 158-165.

gik ned og aldrig fandtes? Kunne man udfærdige et epitafium over en sådan?²⁷ Den diskussion kan ikke afsluttes entydigt, men en prædikestol med en afledt epitafiekarakter skal være det sidste eksempel i denne del af undersøgelsen.

I Vejerslev Kirke (Viborg A., Houlbjerg H.) findes en ret hårdt restaureret prædikestol. Indskriften, der løber rundt om kurven, synes på grund af ortografien at være en yngre kopi af den oprindelige stiftelsesindskrift (Se figur på årbogens omslag). Her er det af gode grunde ikke stifteren selv, der tager til orde; han er længst død:

Gud til Ære og Kirken til Ziir haver Niels Pedersen Borre vel fornemme
Ungkarl Kiøbmand og Skipper givet denne Prædikestol. Barnefødt i Borre
1668 og Julenatten Aar 1717 med sit Skib Emanuel og Mandskabet 11 Sjæle
imellem Norge og Danmark aldeles borteblevne og skiules af den saltne Søe.

Erik Horskjær forklarer det sådan, at prædikestolen er skænket til kirken i 1717, men at donatoren samme jul er druknet.²⁸ Det er en mulighed; en anden kunne være testamentarisk. Skipperen nævnes specifikt som ungkarl og har derfor ikke haft livsarvinger. Påfaldende er indskriftens lakoniske karakter. Om Niels Pedersen Borre og mandskabets liv og handlen på deres sidste færd ved man intet – og følgelig er der intet at skrive om dem. Forestillingen om et helvede findes ikke hos søfolk. Så hverken udtryk for bod eller et udtrykt frelseshåb er relevant. Der er heller ingen grav at henvise til. Tilbage bliver den sociale handling i fællesskabet: gaven, prædikestolen, der på en måde bliver til et monument over døde, der ikke er til stede her. Accepterer man tanken om et epitafium andetsteds end der, hvor den døde fysisk befinder sig, ville man kunne tale om en prædikestol med epitafiekarakter – men i søfartskulturen vil man være varsom med at kalde en mindetavle for et epitafium. Her er der tale om et socialt set meget blandet minde. Skipperen er hjemmehørende i sognet, men hans besætning har næppe været det – al den stund at Vejerslev ligger i Midtjylland. Ingen er stedt til hvile under gulvet – hvilket døde sømænd næppe heller ville blive. I ordet, indskriften, mindet, er det dog muligt at bringe de fjerne nær.

Prædikestolen peger i samme retning som de votiv- og mindetavler, der findes i kirker i kystnære områder i Danmark. Den peger på den ene side på den sikkerhed, kirkerummet giver som ramme både for mindet

27. Carsten Bach-Nielsen: *Sømanden og døden. En ikonografisk skitse om de druknede og de reddede i nordisk kirkekunst*, Højbjerg 2009, s. 77-106.

28. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 17, Viborg Amt, s. 492.

og – muligvis – for håbet om opstandelse, men nok så meget vidner den om helt andre mindestrategier, der fungerer over længere afstande end dem, det ældre stands- og landbosamfund opererede med. Den er ikke en begravelsesmarkering, men en døds- eller tabsmarkering i det fælles, sociale rum. Og dertil en praktisk og nyttig gave til de endnu levende.

Fra gravminde til retsligt dokument

1700-tallet betegner den sidste fase i epitafiets historie, og i det århundrede gives der eksempler på en mentalitetsforandring, hvorved fokus tilsyneladende flyttes fra person til gerning. Omsorgen for sognets og slægtens fattige og for det almene vel træder frem i de retsdokumenter, man siden 1700-tallet i stigende grad også kan læses som epitafietekster.²⁹ Her findes hele udskrifter af stiftelsesdokumenter, hvis originaler oplyses at ligge i byens, kirkens eller stiftets arkiv, men hvis indhold her gøres vitterligt for alle i kirkerummet. Hermed kommer stifterne korrupte – eller ”glemsomme” – embedsfolk i forkøbet; enhver læsende kirkegænger vil kunne forlange, at stiftelsens ordlyd effektueres på den måde, den er foreskrevet. Sådanne tavler giver et fint indblik i den sociale forsyrg både inden for som uden for slægtens kreds. Her er oftest tale om en art borgerlige epitafier, om præsters, provsters og rektors – med andre ord ”religionslærernes” eksemplariske gravminder. Atter er grænserne glidende, for der findes talrige indskriftstavler, der dokumenterer stiftelser, såsom aflønning af præst til aftensangsgudstjeneste, men spørgsmålet er, om det overalt er epitafiekarakteren, der er det afgørende.³⁰

Hvor gennemtænkt og udspecificeret en stiftelse kan være, og hvor nært den kan være knyttet til et epitafium og en grav og udgøre et evigt minde over stifteren, gives der et grandióst eksempel på fra Mariager Kirke, hvor rektor Laurids Mortensen Hassings og hustrus tavle hænger på østmuren af søndre tværskib:

Dydens U-dødelighed, og de dýdiges
Lov, I de Efterlevendes minde, ved en priselig Efter-
mæle, I de ævigelevendis Samquem, ved en Himmelsalig til-
stand, forrestillet udi dette Gudfrýgtige, nu salige ægte par

29. Om lignende monumentaliserede stiftelsesdokumenter i Tyskland, se Helga Giersiepen og Clemens Bayer: *Inschriften. Schriftdenkmäler. Techniken, Geschichte, Analyse*, Niedernhausen 1995, spc. s. 92-96.

30. Fuente Pedersen 1999 påviser s. 165 den nære forbindelse mellem stiftelsesdokument, legattavle og prædikestol i Horsens Klosterkirke.

Den meget Hæderlige, fornemme, Wellærde mand,
 LAURIDS MORTENSEN HASSING
 Fordum Rector udi Mariagers Schole I 42 Aar,
 som Høyadelige, præstelige, og andre brave mænd, har profiteret af,
 Og hans meget dydige Hustru, Gud-Elskende Matrone
 MAREN CHRISTENS DAATER,
 huilke udi 39 Aars Kiærlige ægteskab, afledte 2 Sønner og een dater
 Som alle forhen saligen ere Hensovede,
 Hun döde den 30 Jun: 1732 j Hendes 73 Aar, Hand den 21 April 1734 j Hans 71 Aar
 til Gudelig brug er af dennem Givet og Legeret som følger,
 i=En paa 90 lod, forgylte Mæsse Sølv Kande, paa Altarit,
 ii=Renten af 100 Slette drs Capital, til Collegam Scholæ for aftensangs-
 prædiken, huer 2de Helligdag, paa de 3de Store Høytider,
 iii=Renten af 100 Sl^{drs} Capit: til fattige Discipler, i Mariagers Latinske schole,
 iv=Renten af 200 Rixdalers Capit: til fattige Disciplers Klæder, ibm:
 v=Renten af 100 Rix^{drs} Capit:, til bøger for fattige Discipler, ibm;
 vi=Renten af 400 Rix^{drs} Capit:, til Mariagers byes fattige,
 vii=Renten af 100 Rix^{drs} Capit:, til Collegam Scholæ, for sang I Kirken og Scholen
 viii=Renten af 60 Rix^{drs} Capit: til underdeggen for at skaffe lius I fropre-
 diken, Item for Mæsse Kleders, Alterets liusestagers, og Døbefadets Reenholdelse.
 ix=Renten af 40 Rixdrs Capit: til deris Graves bestrøelse med blomster,
 Saa lader os love de Nafn Kundige folch, hvis Retfærdighed iche bliver
 forglemt, og hvis lov skal iche forgaae, de ere begravne i fred, men deris
 nafn lever Ævindelig, folchene tale om deris Wiisdom, og Mee-
 nigheden Kundgiör deris lov, Sjør 44 Capitel ~

Her er der tale om en mand og kone, der tænker på skolen og kirken, før de betænker almindelige fattige. Disciplene skal tilgodeses med såvel klæder som bøger. Stifterne opretholder ikke blot deres minde i kirken ved at understøtte gudstjenesten og ved at pleje gudshusets paramenter og vasa sacra, men også ganske synligt ved bestrøelse af deres egne grave med blomster. Denne del af stiftelsen opretholdes stadig. Der ligger altid blomster på graven i kirkens kor. Jesus Siraks visdom er endelig altid god for et passende citat ind i tidens borgerlige verden. Her er epitafium og legattavle helt sammenvokset.

I Dybe Kirke (Ringkøbing A., Vandfuld H.) findes et forbløffende minde over provst Arnth Brasch og hustru (Fig. 5). Det hænger på kirkens sydmur og dets dekoration består udelukkende af skrift. Spørgsmålet er så, om det egentlig er et epitafium.

Allerøverst, på Jahvenavnets traditionelle plads, findes initialerne GK. Der er kartoucher oven over og neden under hovedindskriftsfeltet. I den øverste kartouche læses:

Til ÆEvigT Minde
 Om den til Guds Navns Ære af Hr.
 Christian Arnth Brasch fordom Proust
 i Vandfuld Herred, og Sogne Præst for Dybbø
 Meenighed, samt Kiære Hustrue Velædle
 Mad^{me} Gierturd Lauridsdaatter Kier Oprettede
 Milde stiftelse paa Capital Tii Tusinde Slette Daler,

Selve tavlens tekst begynder brat, idet den henviser til et årstal, der slet ikke er nævnt. Et sådant læses dog i den nederste kartouche, nemlig 1786:

Er denne Tavle opsat i Dybbø Kirke Til Efterretning huorledes med samme i de vigtigste Poster efter begge Deres Død skal forholdes saa som efter Stiftelsens Første Post, skal renten af Femten Hundrede Rixdaler som bliver 60 Rixd^{lr}, Uddeles Aarligen af Herreds Prousten i Wandfuldherred, i tvende Herreds Præsters Overværelse til 12 Fattige i Wandfuldherred, i tvende Terminer til St: Hansdag og Nytaarsdag, alt paa samme Maade som Sl. Johannes Grünings Legat i Renter uddeles. 2^{den} Post gives Renten af Tusinde Rixd, som er 40 Rixd aarlig til et Hospital i Dybbø Sogn, den vi for længst har ladet oprette for 4re af Sognets fattigste Almisser Lemmer, hvor af Enhver nyder 10 Slettedaler, de øvrige Renter henlægges til Ildebrand Huusets vedligeholdelse, og en Omgangs Skoleholder i Dybbø Sogn, som viidere udføres i Enkehusets Protokollen af hvem disse Renter uddeles og til hvad Tiid. 3^{die} for Renten af Tusinde Rixdaler kiøbes saa mange Bibler som mueligt af det samme slags som Stistrups, samt 3de Exemplairer af Joh: Arnts Sande Christendom med Paradises Urtegaard, og 3 af Sivers, hvilke Deeles udi tvende liige Dele, den halve Part til Holmlands fattige den anden halve Part mellem Lemvigs og Dybbø Sogners fattige, tilligemed 1 Joh: Arnts og 1 Sivers til hver Stæd. 4de Gives Renten af Femhundrede Rixd^{lr} som er 20 Rixd^{lr} til Jomfru Helena Pedersdaatter Brönsdorph, som hun nyder saalænge hun lever, og efter hendes Død til 7 fattige Enker, som nærmere betegnes i Stiftelsen. 5te Gives Toe Tusinde Rixd for hvis Renter Aarlig kiøbes saa mange Nye Testamenter som mueligt, der af S.T. Hr. Biscopen til hver St: Hans Landemoede Uddeles til Prousterne efter Herredernes Størelse, og af dem til Præsterne efter Soggenes Størelse 6te Gives Renten af Sexhundrede Sex og Tredsindstive Rixd^{lr} fiire Mark til 4re fattige Börns Christelige Opdragelse, da om nogen findes i Dybbø Sogn frem for Andre Præfereres, hvis ikke da paa Holmsland, eller i Lemvig, men saa længe min Kones Søster Maren Lauredsdaatter Kiær Lever, nyder hun Af Renten 24 Rixd^{lr}, ligesom og Degnen her paa Stædet faar Aarlig 2 Rixd^{lr} 4 Mark for Lys at holde her ved lige i Lyskronen, de 3 Höytidsdage og Nytaarsdag. 7de Endelig har jeg efter min første mands Hr. Jørgen Berentsen Wedel hans begiering indsat Hundrede Rixd^{lr} i Söndergaard i Dybbø Sogn, hvoraf Beboeren bestandig svarer til Dybbø Sogns fattige 4 Rixd^{lr} i Rente noget för Juule Höytiid. Originalen af denne Stiftelse skal findes i Stifts-Kisten, hos Herreds Prousten og Sogne Præsten i Dybbø Sogn.

Fig. 5. Dybe Kirke. Legattavle i forbindelse med gravene for provst Christian Arnth Brasch og Gierturd Lauridsdaatter Kier, 1786, foto CBN.

Nederste kartouche virker som provstindens sidste tilføjelse:

Renten af Femhundrede Rixdlr:

Har jeg Gertrud Kier, efter min egen siste
Villie henlagt til min Søsterdatter Else Kier-
Stine Møller, saa længe hun lever, og efter hen-
des Død til Tvende meest trængende Degne-
enker i Vandfuldherred.

Ao 1786 Haver Velædle Proustinde Giertrud Kier be-
kostet denne Tavle, og ladet samme opsætte over deres Begravelses-
sted her i Altergulvet.

Saa de Elskværdige er her Nedlagt i Jord. Gak Læsere og tænk paa disse
Pauli Ord. Ebr: 13 Cap. 7. v. Kommer Eders Ledsagere i hu
som haver sagt eder det Guds Ord. etc:

Hermed skulle provstinde Kjær have sat et stærkt aftryk på de sociale forhold i Lemvig og på Holmsland, hvor hendes mand var født, ligesom hun har sikret sine nærmeste og kæreste mod følger af social nød.

Hvad det hele handler om er kapital, der er sat på rente og således strækkes ved, at kun renterne udbetales. Afkastet går til køb af andagtsbøger, til hospitaler, livrenter, lærere, katekisationer, brandværn, kirkens vedligeholdelse med rengøring, lys etc. I 1786 er det endnu i Nordvestjylland foruden Bibelen pietismens klassikere, der specifikt nævnes: Johann Arndts Fire bøger om den sande Kristendom med Pa-

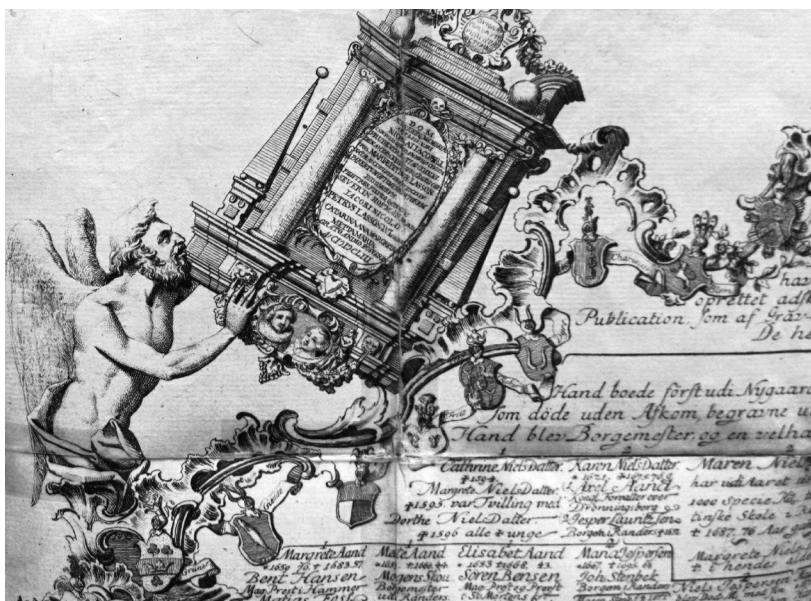

Fig. 6. Detalje af det kobberstukne bilag til T. de Hofman: *Foundationer paa de Legata*, som ere stiftede af Peder Lasson, København 1753. Stukket af O.H. de Lode efter Peter Cramer. I øverste venstre hjørne ses tiden med vinger i færd med at fortære et gravminde, et epitafium. "Tidens tand" er som i barokken reel nok. Over for dette motiv findes i det mægtige blad en fremstilling af en dødning, som symbolsk tilslører en gravsten. Udgivelsen af legaterne i samlet bogform modvirker stiftelsernes glemsel og forsvinden i tidens løb.

radis' Urtegård.³¹ Det hedder, at biberne skal være af samme art som dem, den berømte købmand Laurits Christensen Stistrup og hans hustru fra Hobro i rigt mål forærede og testamenterede til kirkerne i Jylland og Island, idet de ingen arvinger havde.³² Der er ikke tvivl om, at provsten i Dybe har taget eksempel efter Det Stistrupske Legat. Det mere end antydes af, at man også ønsker at uddele en bog af "Sivers".

Det drejer sig her om Berent Siwers og dennes i 1684 udgivne bog *Saligheds Midler eller Guds Raad til Salighed, Aabenbaret dennem, som endnu ikke ret kiende den snevre Port, og den trange Vey, som*

31. Carsten Bach-Nielsen: "Spuren von Arndt in dänische Missionsgeschichte, Hymnologie und Emblematik", *Johan Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum* (Biblioteca historico-ecclesiastica lundensis, 41), red. Anders Jarlert, Lund 1999, s. 15-26.

32. *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udg., bd. 16, København 1902, s. 437. Biberne skal ifølge Stistrups legat være Christian den Fjerdes Hus- og rejsebibel, som almuen er fortrolig med.

fører til Livet.³³ Den er affattet i katekismestil med spørgsmål og svar – og med en udpræget anticalvinsk grundtone. Bogen blev siden 1748 trykt og udgivet gennem Det Stistrupske Legat. Stistrups testamente og hans ansøgning til kongen om trykning af bibler samt Missionskollegiets ændring af antallet af udelte bøger findes alle som bilag sidst i Sivers' bog i udgaven fra 1771. I 1770 bestemte Missionskollegiet, at der var så store omkostninger ved uddelingen af biblerne og Sivers' bog, at man måtte nedsætte antallet af udelte eksemplarer, således at der kun årligt uddeltes 275 eksemplarer af Sivers.³⁴ Dermed kan det jo være hændt, at der pludselig var rigeligt med eksemplarer af Sivers' bog at få – også til uddeling i Dybe, Lemvig og på Holmsland.

Tavlen rummer ikke specifikke oplysninger om de dødes fødsels- og dødsdatoer. Fruen lever jo på udfærdigelsestidspunktet. På den anden side er det så nært knyttet til den afdøde provsts navn og gerning, at det ligger snublende nær det, man ville kalde et epitafium. En antydning af epitafiefunktion har tavlen med sin passus om, at provsteægteparrets begravelsessted befinder sig i "Altergulvet", altså i kirkens kor. Her var provsten stedt til hvile i 1780 – og hans hustru fulgte ham, da hun døde i 1790.³⁵ Legatstiftelsen er stærkt markeret, men til gengæld svagere forbundet med stifternes grav end tilfældet var med rektor Hassing i Mariager.

Retsdokumentet, der også er skøde, kan give os et praj om, at gavegivning, donationer og stiftelser, på ingen måde blev afskaffet i det kirkelige rum med reformationen. Skøder for gravsteder som er malet på eller skåret i træ – eller indhugget i sten – er der bevaret specielt mange af i Mariager Kirke. Der er tale om en type dokument, der afslører en udveksling af ydelser, der netop for at fungere har måttet dokumenteres og holdes ved lige. En af 1700-tallets stilfulde stentavler i Mariager Kirke er sat over Hof-Mester og Landråd Henning Christopher von Holstein, der døde i Mariager i 1753. Det venter ifølge indskriften på også at blive hans hustrus og dermed hele familiens begravelse – "Til den ende har til Købt sig efter Skiøde af 11te Aug. 1756/*Og til et beviis her paa ladet denne steen her Opsette. 1758*" (min kursivering). Stenen er det synlige og offentlige bevis på skødets eksistens. Tydeligere kan det ikke skrives. Stenen er sat som gravmarkering for familien og tilige som bevis for en tinglysning.

Ved denne tid havde Tycho de Hofman netop taget initiativ til at

33. H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon*, bd. 7, s. 364-365.

34. Anførte skrift, 1771, s. 299-300.

35. En varm tak til Birgitte Bøggild Johannsen, Danmarks Kirker, for oplysninger om tavlerne i Dybe og Ferring Kirker samt om den kapable degn, Knud Friis, der er forfatter til mange kirkelige indskrifter på egnen.

samle og udgive alle de stiftelser og legater, der lå i landets enkelte stifter. Ved hans pludselige død i 1754 overtog broderen Hans de Hofman at udgive det omfattende værk *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer ...*, de såkaldte "Hofmans Foundationer", i årene 1755 til 1780. Bogværket på elleve bind var et monument i sig selv. Der var ikke sparet på det grafiske udstyr, på portrætter, vignetter og slægtstavler. G.L. Wad skriver, at bindene er "udstyrede med solid Elegance".³⁶ Da alle stiftelser og legater nu blev bragt for lyset med offentliggørelsen, føltes det faktisk mindre nødvendigt for giverne så højlydt og plakativt i form af tavler og epitafier at gøre opmærksom på deres stiftelsers eksistens og retsvirkning.

Illustrationerne i værket er i sig selv en kommentar til problemet med at fastholde viden i form af henholdsvis tavler og dokumenter. For Tycho de Hofman er der ingen tvivl om, at papiret er bedre end de forgængelige sten og disparate tavler (Fig. 6). Tavlen er undergivet forkrænkeligheden og bortgnaves helt konkret af tidens tand i den mægtige kobberstukne anetavle i Foundationer paa de Legata, som ere stiftede af Peder Lasson fra 1753. Indledningsvignetten til 2. bind af Hans de Hofmans "Foundationer", *Samling af Foundationer og Gave-Breve ... vedkommende Aarhus Stift* fra 1756 rummer et helt sindbillede på værkets nytte – alt under overskriften: "Til nytte for det almindelige". (Fig. 7) Den offentlige, vidt spredte publikation er udtryk for sand oplysning; herefter er der nemlig ingen mulighed for obskurantisme.

Det almene vel

Epitafiet synes således på dette stadium måtte undergå en transformation. Skulle epitafiet atter til blot at opregne data og summarisk vita for de afdøde, når hele dokumentationen af og narrationen af de dødes livsforløb kunne læses i en bog? Hvordan kunne man opretholde forestillingen om det gode eksempel, hvis de borgerlige kapitaler blot blev brugt til fremhævelse af ægteskabet som forbillede og til forfængelige minder og belæring inden for en statisk forståelse af stand i luthersk fortolkning? Noget tyder på, at epitafiet nu snarere søgtes knyttet til en anden hensigt, nemlig at levere en almen moralsk belæring. Den fromme oplysningstid skal derfor have det sidste ord. Muligheden for en moralsk påvirkning af efterverdenen lod oplysningens og rationalismens religionslærere – præster – bestemt ikke gå fra sig. I Råby Kirke (Randers A., Gjerlev H.) nord for Randers Fjord findes i tårnrummet en række kisteplader der så godt

36. *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udg., bd. 7, København 1893, s. 500; Lauritz Nielsen: *Rokokoen i dansk Bogkunst*, København 1936, s. 26-30.

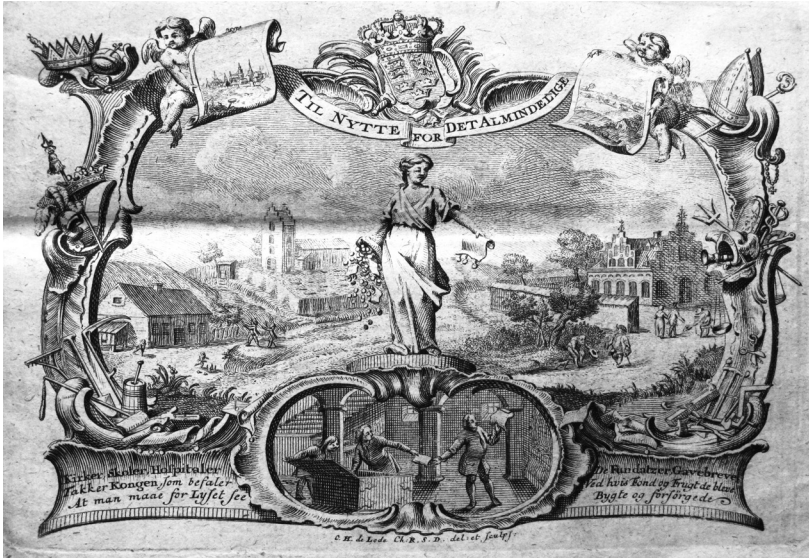

Fig. 7. Lodes titelvignet til H. de Hofmans Foundationer for Århus Stift er et helt program for udgivelsens hensigt, nemlig at virke 'Til nytte for det almindelige' som det er anført øverst under rigsvåbenet. To putti fremholder billeder af by og land. Øverst ses symboler for statsmagten og kirkemagten, derunder for adelen og handelsstanden – og endelig nederst for landvæsenet og håndværket. I hovedfeltet ses landsbyskolen, kirken og hospitalet og centralt mellem dem står rigdommen med sit overflødhedshorn, hvorudfra der vælter mønter og sedler. I den anden hånd har hun en legatstiftelse med segl. I kartouchen herunder ses arkivarer, der åbner en hengemt kiste og lader gamle legatstiftelser komme til syne – i egentligste forstand føres for lyset. Teksten rundt om lyder: "Kirker, Skoler, Hospitaler Takker Kongen som befaler, At man maa for Lyset see De Fundatzer, Gavebreve, Ved hvis Fond og Frugt de bleve Bygte og forsyrgede".

som noget andet i kort form udtrykker hele rationalismens gudstro.³⁷ I samme kirkes tårnrum findes også et epitafium over sognepræst Christen Høst og hustru Ane Anchersen (Fig. 8). Det er af træ, men skal – skønt malet i turkis farve – illudere et marmormonument. Det taler sit optimistiske, renfærdige og belærende sprog:

Naar Religionslæreren
forener, tilstrækkelig Indsigter,
med, gavnlig Virksomhed,
og, et retskaffent Levnet,
naar, Huusfaderen er den første,

37. Carsten Bach-Nielsen: "Dødens steder", *Kredsen* 56. årg., 2, 1990, s. 89.

i Klogskab, Dristighed, Weldædighed, Gudsfrøgt,
 og, Huusmoderen et Eksempel
 paa Windskibeligbed, Tarvelighed, Menneskierlighed, Fromhed,
 naar Manden er en Joseph, Og Hustruen en Maria,
 da, udbredes christelig Oplysning og Held,
 da fremmes borgerlig Heder og Welstand,
 da, grundfæstes ægteskabelig Frjyd og Lyksalighed.

Dette beviste: De salige Afdøde,

H^r CHRISTEN HØST

fordum Sognepræst til Rimsøe og Kastbjerg Menigheder
 fød i Westervelling den 17de October 1721 død i Rimsøe den 6 Sep. 1779 -

og Madame ANE ANCHERSEN,

fød i Carlebje den 27de Januari 1713 -

Gift første Gang med salig H^r IENS BROGE

som var salig H^r HØSTS Formand i Embedet

død paa Demstrup den 18de Januari 1785.

Det behagede ikke Herren

At velsigne deres Ægteskab med livfødte Børn,

men, Fader- og Moderlig Kierlighed

Viste De imod,

Mattias Povelsen Secher, og Adolphine Sophie Møller

hvilke

til taknemmelig Erindring

have sat

Deres ædle Velgiørere,

Dette velfortiente Æreminde:

Dette epitafium stiller et nyt spørgsmål i og med, at det beror på den illusion, at det ikke er de afdøde selv, der har foranlediget dets bekostning, udførelse og opsætning. Den sociale omsorg, som det barnløse præsteægtepar har udvist, viser sig i optagelsen af to plejebørn. Det er disse to, der nu ifølge indskriften kvitterer for den udviste faderlige og moderlige kærlighed, som er blevet dem til del. Dermed er epitafiet dels blevet et monument over det godgørende, oplyste og fromme døde præsteægtepar og deres uegennyttige handling, dels et monument til tak fra de levende til de døde, en art kvittering for den ydelse, der selvsagt ikke kan udfærdiges noget skøde på. Det er således nok så meget de levende, der her træder frem. Det er de levende, hvis ord her udtales om de døde, hvormed ordene får en karakter af nutidig formaning. Det er de endnu levende, der i livet har været substitut i forhold til det, Gud ikke velsignede præsteægteparret med. Dermed er

Fig. 8. Råby Kirke. Epitafium for Christen Høst og Ane Anchersen. Efter 1785, foto: CBN.

Gud sådan set sat ud af spillet og erstattet af menneskelig dyd, pligt og oplysning – kvaliteter og egenskaber, der ikke kan kapitaliseres. Hvad Gud ikke gav dem, der dog levede i ægtestanden, tog de selv, nemlig plejebørn. Følelsen – den faderlige og moderlige kærlighed – er ikke forenelig med skøder og tinglysninger, dokumenter i skabe, skuffer og stiftskister. Den ældre lutherdoms stiftere søgte at forsikre sig selv og hele familien ud i det hinsidige ved markerede og betalte – attraktive – gravpladser i kirkerne. Langt ind i 1700-tallets videreførtes disse strategier af nye klasser. De ses nu imidlertid i oplysningen undergravet af reelt udførte solidaritets- eller kærlighedsgerninger i de endnu levendes sociale verden. Det er ikke nødvendigvis ærefuldt at puge penge sammen til opretholdelse af evige gravsteder, men så meget vigtigere at virke til gavn for andre og for det almene vel i verden. Således består det sidstnævnte epitafium hverken i den traditionelle, eksemplariske lovtale eller i det velkendte skøde for døde, men er nok så meget en socialetisk formaning og en takketavle fra dem, et navngivent og idealt ægtepars kærlighedsgerninger overgik.

Til slut ...

Med de her anførte eksempler, der i en del tilfælde endnu ikke er omfattet af Danmarks Kirkers registrering, er der peget på, at forholdet mellem grav, møbel, epitafium, legattavle og takketavle i de første århundreder efter reformationen er flydende. Ændringer skyldes mangfoldige forhold, herunder forskydninger i de sociale lag, der havde adgang til begravelse i kirkerne, tidernes vekslende syn på gerning, frelse og ære - herunder også tom ære. Den ældre lutherdoms forvisning om verdens snarlige ende synes at afløses af en i første omgang mere forretningsmæssig og langsigtet forsikring om ejerskab til begravelsesstederne. Det at tavlerne læses, betyder trods alt at blive mindet, at holdes i live i en erindring. Dog glider denne rest af middelalderlige strategier over i en oplyst gavnelyst og vægtlægning på mulig fortsat handlen til det fælles bedste. Den geografiske spredning af eksemplerne gør, at udviklingen kun kan følges ujævnt. Ortodoksiens og pietismens syn på livet og døden holder sig længere i det vestlige Jylland end andre steder. Det at stifte et kirkemøbel kunne betragtes som en handling til det fælles bedste i det offentlige rum, kirken udgør. Idehistorisk kan der imidlertid øjnes et skred fra det at kamouflere sin ærgerrighed for evigt minde ved hjælp af en gave til en mere ublufærdig køben sig plads i det fælles rum. Der er et generelt ønske om, at de afdøde udgør eksempler for eftertiden. Men på hvilken måde? Det kan være de levende, der fremhæver efterfølgelses- og mindeværdige sider ved de dodes liv og handlen, hvormed netop de endnu levende fremhæver sig selv. Ydmyghed og stolthed kan gå hånd i hånd med nidkærhed som i det tidlige 1700-tal, når det her synes afgørende, at skødernes kapitaler nu faktisk forvaltes ret efter fundatsernes bestemmelser. Skøder og stiftelsesdokumenter bliver med tiden sikkert bogført og gjort offentligt tilgængelige, hvorved de forsvinder fra tavler og som møbelindskrifter i kirkerne. Kristen dyd og social omsorg kan ses vægtet og udtrykt forskelligt i spændingsfeltet mellem gavegivning til det fælles rum i det lokalsamfunds gudshus og en mere moderne medborgerlig aktivitet i den større samfundsmæssige husholdning.

Summary

Deceased with deeds

About the ambiguous forms and functions of epitaphs

The article discusses the term and the concept *epitaph* in Denmark between Reformation and Enlightenment. An epitaph in its original form is a deed, a written or painted message stating that a grave has been paid for, and it is a warning not to dig into any existing tomb or vault.

It seems that the nobility in some instances chose to combine epitaphs with pieces of ecclesiastical furniture. Thus altar tablets may have been donated to a church with the secondary purpose of marking the burial place of the donator himself. Pews, pulpits and even baptismal fonts donated by wealthy burghers of the 17th Century occasionally turn out to be markers of donations as well as and graves. How then to distinguish between votive tablets, epitaphs, and deeds? Memories for people dead at sea seem to pinpoint this problem. During the 18th Century it becomes customary to publish the deceased's wills by means of huge inscriptions on tablets in the churches – or to refer to the existence of deeds existing in the chests or archives of the dioceses or magistrates. It has to be made obvious to anyone that money have been invested in order to maintain the donator's graves until the second coming of Christ, or that capital has been invested for the needs of the families of the deceased or for the common good. As an example a huge tablet I Western Jutland states, that amounts of money have to be paid to people in need, and that Bibles and other books be brought to the poor at certain seasons of the year – not to forget money for the maintenance of the local fire station. So the purposes of epitaphs and of donator's tablets in some instances seem to be similar. Both aim at memorizing the dead and setting a good example within the frames of the Lutheran concept of vocation. The Enlightenment however seems to have stressed the actual charity in the wider society on account of the pursuit of eternal security and hope of the deceased donators themselves and the upholding of their noble but vain graves in the pretty local milieu. The epitaphs of the later 18th Century are more concerned with the common good.

